

DARIUSZ KWIATKOWSKI

Wydział Teologiczny Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID 0000-0002-8014-0016

Teologiczne znaczenie wotywniej procesji Bożego Ciała na podstawie Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii

The theological meaning behind the votive procession of Corpus Christi based on The directory on popular piety and liturgy

Abstract

The article depicts the theological meaning behind the procession of Corpus Christi. *The directory on popular piety and liturgy* categorizes it as a “votive processions”. When organizing such a procession, one shall follow those theological criteria, which account for all the forms of popular piety, which means it should be of Christological, pneumatological and ecclesial character. The Corpus Christi procession shows the presence of Christ and the Church in a special way. It should be noted, that the popular piety has greatly eased in the process of creation and propagation of Christ’s Holy Body and Blood celebration. This procession is a model form of Eucharistic processions. Being a natural prolongation of Eucharistic celebrations, it contains both the liturgical elements (the presence of the Holy Sacrament, proclamation of the Gospel, prayers approved by the Church, the Holy Sacraments’ blessing) and many forms of local piety (decorating the streets and windows, laying flowers, adoring the altars, folk costumes). To sum up, it must be stated, that the procession which takes place on the day of Corpus Christi meets the requirements regarding theology and liturgy mentioned in *The directory on popular piety and liturgy* and the *Holy Communion and the cult of Eucharistic mystery outside of the Holy Mass, fit for the customs of Polish dioceses* book.

Keywords: Procession, Christs' Holy Body and Blood celebration, Eucharist, the Holy Sacrament, liturgy, popular piety, faith.

Abstrakt

Artykuł przedstawia teologiczne znaczenie procesji Bożego Ciała. *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii* zalicza ją do tzw. „procesji wotywnych”. Organizując tę procesję, należy kierować się kryteriami teologicznymi, które dotyczą wszystkich form pobożności ludowej, czyli powinna ona mieć charakter chrystologiczny, pneumatologiczny i eklezjalny. Procesja Bożego Ciała w sposób szczególny ukazuje obecność Chrystusa i Kościoła. Trzeba podkreślić, że pobożność ludowa bardzo ułatwiła proces powstania i rozpowszechniania się uroczystości Najświętszego Ciała i Krwi Jezusa Chrystusa. Procesja ta stanowi formę wzorcową procesji eucharystycznych. Będąc w naturalny sposób przedłużeniem celebracji Eucharystii, zawiera w sobie elementy liturgiczne (obecność Najświętszego Sakramentu, proklamacja Ewangelii, modlitwy zatwierdzone przez Kościół, błogosławieństwo Najświętszym Sakramentem) i wiele form pobożności ludowej (strojenie ulic i okien, składanie kwiatów, dekoracje ołtarzy, stroje ludowe). Podsumowując, trzeba stwierdzić, że procesja odbywająca się w uroczystość Bożego Ciała spełnia wymogi teologiczne i liturgiczne zawarte w *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii* oraz w księdze *Komunia Święta i kult tajemnicy eucharystycznej poza Mszą Świętą, dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*.

Słowa kluczowe: procesja, uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa, Eucharystia, Najświętszy Sakrament, liturgia, pobożność ludowa, wiara.

Procesja jest religijnym rytmem o znaczeniu uniwersalnym. Znak procesji, czyli wspólnego marszu, wędrowania, doskonale symbolizuje historię ludzkości. Często ludzkie życie porównuje się do wędrówki, która ma swój początek, drogę do przebycia i określony cel do osiągnięcia. Stąd we wszystkich religiach i kulturach procesja przypomina człowiekowi tę fundamentalną prawdę. Człowiek został stworzony, by wędrować. Tylko będąc w działaniu, w ruchu, może zrealizować wyznaczone cele i marzenia. Życie jest rzeczywistością dynamiczną, domagającą się nieustannego ruchu, ciągłego marszu, który zatrzymany jest dopiero przez śmierć.

Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii w rozdziale VI, poświęconym kultowi świętych i błogosławionych, wskazuje także na procesje. Jeszcze do niedawna ta forma pobożności była bardzo popularna wśród wiernych i miała zwykle bardzo

uroczysty przebieg. Dziś, niestety, ta tradycja powoli zanika i procesje stają się reliktem przeszłości oraz bardzo często są praktyką niezrozumiałą, a nawet przybierającą formę zabobonną. Dlatego dobrze się stało, że dokument Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów wskazuje teologiczne i pastoralne wartości różnych procesji. Kościelne procesje można podzielić na trzy grupy. Pierwsza grupa odwołuje się do zbawczych wydarzeń z życia Chrystusa (procesja 2 lutego nawiązująca do ofiarowania Jezusa w świątyni; por. Łk 2,22-38); w Niedzielę Palmową jako pamiątka wjazdu Jezusa do Jerozolimy (por. Mt 21,1-10; Mk 11,1-11; Łk 19,28-38; J 12,12-16); w Wigilię Paschalną jako przejście Chrystusa ze śmierci do życia)¹. Drugą grupę stanowią procesje wotywnie. Należą do nich: procesja eucharystyczna w uroczystość Ciała i Krwi Chrystusa, procesje w tzw. „dni krzyżowe” i procesja na cmentarzu w dniu 2 listopada. W Polsce ta ostatnia jest praktykowana w uroczystość Wszystkich Świętych, czyli 1 listopada². Trzecia grupa procesji nazwana jest procesjami innymi, które uzupełniają obrzędy liturgiczne. *Dyrektorium* wymienia m.in.: procesje do kościołów stacyjnych w okresie Wielkiego Postu, procesję po otrzymaniu w kościele parafialnym krzyżma i olejów pobłogosławionych w czasie Mszy krzyżma w Wielki Czwartek, procesję do adoracji krzyża w Wielki Piątek, procesje niesporów chrzcielnych w Niedzielę Wielkanocną, procesje odbywające się podczas Mszy św., procesję z Wiatykiem i procesję z domu zmarłego do kościoła i na cmentarz³.

Celem artykułu jest omówienie i ukazanie teologicznych i pastoralnych treści procesji wotywniej w uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa, gdyż jest ona najbardziej popularna w Kościele w Polsce, a niestety często jej prawdziwa treść zakryta jest zewnętrzną formą i elementami zabobonnymi. Dla głębszego zrozumienia tej procesji na początku zostaną wskazane uwagi ogólne dotyczące wszystkich rodzajów procesji wspominanych w *Dyrektorium*.

---

¹ Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2003. *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania*. Poznań: Pallottinum (dalej: DPLiL), (nr) 245.

² *Tamże*.

³ *Tamże*.

1. Teologiczne i praktyczne kryteria dotyczące procesji jako formy pobożności ludowej

Liturgia choć zajmuje centralne miejsce w życiu duchowym Kościoła, to jednak nie wyczerpuje całej jego działalności⁴. Na przestrzeni wieków obok oficjalnej liturgii Kościoła istniały różne formy wyrażające wiarę w Boga, miłość do Chrystusa, wzywianie Ducha Świętego, cześć Matki Bożej i świętych a także potrzebę przemiany życia i służenia bliźnim, które powszechnie określano jako „religijność ludowa” lub „pobożność ludowa”⁵. Zróżnicowanie i bogactwo ich form sprawiało pewne trudności terminologiczne, co można zobaczyć w oficjalnych dokumentach kościelnych wydanych po *Vaticanium II*⁶. Papież Jan Paweł II w liście *Vicesimus quintus annus*, wydanym z okazji 25-lecia Konstytucji o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*, przypomniał, że „pobożność ludowa stale potrzebuje ewangelizacji, aby wiara, którą wyraża, stawała się wciąż bardziej dojrzała i autentyczna⁷. Stwierdzenie to jednoznacznie oznacza, że wiara dojrzała i autentyczna, będąca owocem właściwej ewangelizacji, musi także posiadać mocne fundamenty teologiczne. Wiara ludu Bożego wyraża się w różnych formach pobożności, które również powinny mieć solidną bazę teologiczną. *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii* przypomina zdrowe zasady, którymi winna kierować się zdrowa pobożność ludowa, do której zaliczają się również procesje. Przypomnijmy najpierw teologiczne fundamenty wszystkich form pobożności ludowej. Dotyczą one także procesji, które stanowią jedną w wielu form pobożności ludowej.

Pobożność ludowa, która w naturalny sposób jest wrażliwa na tajemnicę Bożego ojcostwa, podkreśla dobroć Boga, Jego sprawiedliwość i miłosierdzie.

---

⁴ Por. Sobór Watykański II. 2002. Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*. W *Sobór Watykański II Konstytucje, dekryty, deklaracje*. Poznań: Pallottinum, (nr) 6.

⁵ Por. DPLiL 6. Dobrze się stało, że Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny czterdzieści lat po ukazaniu się *Sacrosanctum Concilium* i po wielu dyskusjach na temat natury pobożności ludowej, jej związków z liturgią i wartościami duszpasterskimi, uporządkowała te kwestie w *Dyrektorium*. Zob. Salvatore Marsili. 1992. Liturgia e non liturgia. W *La Liturgia, momento nella storia della salvezza*. Red. Burkhard Neunheuser, Salvatore Marsili, Matias Augé, 135–156. Genova: Casa Editrice Marietti.

⁶ W oficjalnych dokumentach Kościoła wydanych po Soborze Watykańskim II używa się następujących terminów: „religijność ludowa” – Paweł VI. 1966. Adhortacja apostolska *Evangelii nuntianti*. Wrocław: Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna TUM, (nr) 48; „pobożność ludowa” – Jan Paweł II. 1980. Adhortacja apostolska *Catechesi tradendae*. Warszawa: Wydział Nauki Katolickiej Kurii Metropolitarnej Warszawskiej, (nr) 54. Obu tych terminów używa nowy *Katechizm Kościoła katolickiego*. 1994. Poznań: Pallottinum, (nr.) 1674–1676, 1679.

⁷ Jan Paweł II. 1988. List apostolski *Vicesimus quintus annus*, (nr) 18. W *Dziela zebrane*. T. 3. Kraków: Wydawnictwo „M”, 340.

Oddaje cześć Bogu Ojcu jako potężnemu i mądrymu Stwórcy, który opiekuje się biednymi i pokornymi oraz nagradza uczciwych i sprawiedliwych, a odrzuca zło i tych, którzy wybierają drogę nienawiści, przemocy, niesprawiedliwości i kłamstwa⁸.

Pobożność ludowa powinna być także chrystologiczna, czyli skoncentrowana na osobie Jezusa Chrystusa jako Syna Bożego i Zbawiciela człowieka. W praktykach religijnych ludu Bożego kontemplowane są wszystkie tajemnice z życia Jezusa począwszy od wcielenia aż do wniebowstąpienia. Jednak w szczególności sposób kontempluje się wydarzenia związane z Jego narodzeniem oraz tajemnice paschalne, czyli mękę, śmierć i zmartwychwstanie. Jezus Chrystus jest prawdziwym Bogiem, który przyjął człowieczeństwo, aby dokonać dzieła zbawienia i odkupienia⁹.

Źródłem pobożności ludowej i jej dynamizmem jest Osoba Ducha Świętego¹⁰. Kolejne kryterium teologiczne dla pobożności ludowej można nazwać jako pneumatologiczne. Stała obecność i nieustanne działanie Ducha Świętego akcentowane są bardzo mocno. Duch Święty ma swój udział w historii zbawienia oraz w życiu każdego człowieka wierzącego. Stoi na początku tajemnicy wcielenia i przy narodzinach Kościoła. Każdy człowiek otrzymuje dar Ducha Świętego w sakramentach Kościoła, a szczególnie w bierzmowaniu, kiedy przyjmuje niezatarte znamię Jego obecności. Duch Święty staje się inspiratorem życia duchowego człowieka wierzącego, które wyraża się także w formach pobożności ludowej¹¹.

Formy pobożności ludowej, będące owocem działania Ducha Świętego, wyrażają pobożność wspólnoty Kościoła, ponieważ są sprawowane przez wiernych, którzy żyją z nim w jedności i należą do niego. Konsekwencją bycia w jedności z Kościołem i należenie do niego jest wierność i przestrzeganie jego dyscypliny kultycznej. Ponieważ pobożność ludowa stanowi wyraz pobożności Kościoła, musi ona podlegać ogólnym prawom kultu chrześcijańskiego i duszpasterskiemu autorytetowi Kościoła. Zadaniem Kościoła jest rozpoznawanie prawdziwości pobożności

---

⁸ Por. DPLiL 79. Tematy te są obecne w tekstach eucharystycznych procesji wotywnych. Zostaną one wyakcentowane w dalszej części artykułu.

⁹ Por. także 62. Również chrystologiczny rys pobożności ludowej jest bardzo widoczny w najważniejszych procesjach wotywnych praktykowanych w Kościele.

¹⁰ Por. *tamże* 61, 79.

¹¹ Por. Bogusław Nadolski. 2003. Teologiczne zasady odnowy pobożności ludowej. W *Liturgia i pobożność ludowa*. Red. Władysław Nowak, 39–47. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.

ludowej oraz jej odnawianie poprzez łączenie ze słowem Bożym, chrześcijańską tradycją i liturgią¹².

Również słowo Boże powinno zajmować bardzo ważne miejsce w pobożności ludowej: „jest przeto godne polecenia, aby różne formy, w których wyraża się pobożność ludowa, przyjęły za normę obecność odpowiednio dobranych i skomentowanych tekstów biblijnych”¹³. Zasada biblijna każe różnym formom pobożności ludowej w słowie biblijnym znajdować niewyczerpane źródło natchnień, najlepsze wzory modlitwy oraz pełne głębi tematy do rozważań. Obecność Pisma Świętego w nabożeństwach ludowych stanowi wskazówkę i kryterium kontrolujące ich poprawność teologiczną. Wzorem mają być celebracje liturgiczne, w których słowo Boże znajduje swoje właściwe miejsce¹⁴.

Pobożność ludową przedstawia się jako owoc wzajemnego przenikania się przesłania chrześcijańskiego z kulturą danego narodu. Właśnie dlatego cieszy się ona wielkim szacunkiem w nauczaniu Kościoła. Poszczególne formy pobożności ludowej przyjmują do swojej kultury chrześcijańskie orędzie i w tej kulturze je wyrażają. Z drugiej strony lokalna kultura, przyjmując treści chrześcijańskie, poddawana jest procesowi ewangelizacji. W procesie wzajemnej wymiany i ubogacania się dostrzega się wielką wartość rodziny. Rodzice przekazując swoim dzieciom własną kulturę, wraz z nią przekazują także zasady chrześcijańskiego życia. Czasami wzajemne przenikanie się kultury i wiary jest tak silne, że poszczególne elementy wiary chrześcijańskiej stały się elementami integrującymi tożsamość kulturową wielu narodów¹⁵.

Zasady właściwej relacji między liturgią i pobożnością ludową należy ujmować w świetle nauczania zawartego w Konstytucji o liturgii, która przypomina, że pobożność ludowa musi być podporządkowana liturgii i do niej prowadzić¹⁶. Oczywiście świadomość wyższości i pierwszeństwa liturgii nie może prowadzić do całkowitego niedoceniań i niezauważania bogatych i różnorodnych form pobożności ludowej. Trzeba bowiem pamiętać, że pobożność ludowa jest rzeczywistością kościelną, która zrodziła się i kierowana jest przez Ducha Świętego. Poza tym rzeczywistość ta potwierdzona jest oficjalnym nauczaniem Kościoła. Nie moż-

¹² Por. DPLiL, 83–84.

¹³ *Tamże*, 88.

¹⁴ Por. *tamże*, 87–89; por. Dariusz Kwiatkowski. 2004. „Uwagi terminologiczne i ogólne zasady teologiczne pobożności ludowej w Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii”. *Colloquia Theologica Adalbertina. Practica et Canonica* 14 (5): 61–73.

¹⁵ DPLiL, 63.

¹⁶ Por. KL, 13.

na także zapominać, że staje się ona źródłem łaski i świętości dla wiernych, którzy ją praktykują¹⁷.

Wspomniane wyżej zasady teologiczne znajdują swoje odbicie w numerze wprowadzającym do ukazania procesji jako form pobożności ludowej. Czytamy w nim:

W procesji stanowiącej kultyczny wyraz o charakterze uniwersalnym, mającej bogate znaczenie religijne i społeczne, relacja między liturgią i pobożnością ludową nabiera szczególnej ważności. Inspirując się przykładami biblijnymi (por. Wj 14,8-31; 2 Sm 6,12-19; 1 Kor 15,25–16,3), Kościół ustanowił niektóre procesje liturgiczne¹⁸.

Po tym wprowadzeniu, uwzględniającym obecność słowa Bożego podczas trwania procesji, jej wymiar eklezjalny i związek z liturgią, *Dyrektorium* wymienia trzy typy procesji: przypominające zbawcze wydarzenia z życia Chrystusa, wotywnie i inne związane ściśle z celebracjami liturgicznymi.

W ostatnim numerze dotyczącym procesji dokument wymienia, jakie aspekty powinny mieć procesje odbywające się w Kościele. Najpierw zwraca się uwagę na aspekt teologiczny, w którym należy podkreślić obecność Chrystusa i Kościoła. Następnie podkreśla się aspekt liturgiczny, zwracając uwagę, że nawet procesje o charakterze ludowym winny być ukierunkowane na liturgię i prowadzić do liturgii. Stąd należy zadbać, aby procesje odbywały się pod przewodnictwem Kościoła i z aktywnym udziałem wiernych. Chwilowe przystanki mają służyć słuchaniu słowa Bożego i modlitwie o wymiarze doksologicznym, skierowanym do Boga jako źródła wszelkiej świętości. Procesję należy zakończyć błogosławieństwem udzielonym przez biskupa, prezbitera lub diakona. W procesjach ważną rolę odgrywa aspekt antropologiczny. W tym kontekście należy podkreślać znaczenie procesji jako „drogi przebytej razem”. Ta droga odbywa się w określonej, wspólnej przestrzeni kulturowej i czasowej. Atmosfera wspólnej modlitwy, wspólne wędrowanie i jedność w śpiewie pozwalają odkryć lud solidarnie zmierzający do tego samego celu¹⁹.

---

¹⁷ Por. DPLiL, 50; por. Helmut Jan Sobeczko. 2003. Relacja między pobożnością ludową i liturgią. W *Liturgia i pobożność ludowa*. Red. Władysław Nowak, 48–61. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.

¹⁸ DPLiL, 245.

¹⁹ Por. *tamże*, 247. Na temat różnych form pobożności ludowej i jej znaczenia w dziele nowej ewangelizacji pisał papież Franciszek w adhortacji apostolskiej *Evangelii gaudium*. W dziele nowej ewangelizacji staje się ona autentycznym wyrazem spontanicznej działalności misyjnej Kościoła. I, co ważne, jest to proces nieustanny i rozwijający się, którego głównym protagonistą jest Duch Święty. Pobożność ludowa w sposób najbardziej wyrazisty pokazuje sposób wcielenia się wiary w okre-

2. Teologiczne treści uroczystości Najświętszego Ciała i Krwi Pańskiej

Uroczystość Bożego Ciała, obchodzona pierwszy raz w 1247 r. w belgijskim Liège, wyrosła ze średniowiecznej pobożności eucharystycznej. Na jej powstanie złożyły się różne czynniki. Można wymienić choćby: charakterystyczne dla pobożności średniowiecznej pragnienie oglądania Hostii, które dla wielu ludzi było jedynym sposobem uczestnictwa w Eucharystii; obrona realnej obecności Chrystusa w Eucharystii; poszukiwanie form kultu podkreślającego majestat Bożej obecności; prywatne objawienia zakonnicy Julianny de Retine (1193–1258), z których wynikało pragnienie Jezusa ustanowienia specjalnego święta ku czci Eucharystii²⁰.

W tym kontekście papież Urban IV bullą *Transiturus* z 11 sierpnia 1264 r. ustanowił uroczystość Bożego Ciała jako obowiązującą w całym Kościele i wyznaczył, że ma być obchodzona w pierwszy czwartek po niedzieli Trójcy Świętej²¹.

Na teologię święta liturgicznego składa się wiele elementów. Jednak punktem wyjścia zawsze powinny być teksty liturgiczne formularza mszalnego danego święta. Chcąc dobrze zrozumieć istotę uroczystości Najświętszego Ciała i Krwi Pańskiej, należy poddać analizie teologiczno-liturgicznej teksty euchologiczne i czytania biblijne przeznaczone na tę uroczystość. Teksty euchologiczne, czyli antyfony na wejście i Komunię, kolekta, modlitwa nad darami, prefacja i modlitwa po Komunii, stanowią serce każdego święta liturgicznego, gdyż wskazują jego teologiczną istotę. Są one ściśle powiązane oraz bazują na tekstach biblijnych i właśnie dlatego w poszukiwaniu teologii święta nie można pominąć perykop biblijnych przypisanych do formularza święta²².

Euchologia uroczystości Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa wskazuje, że wydarzenia śmierci i zmartwychwstania Jezusa Chrystusa są największymi dowodami miłości Boga do całej ludzkości. Tutaj najpełniej objawia się miłość

ślona kulturę. Ponieważ w pobożności ludowej, która jest owocem kultury głęboko przemienionej przez Ewangelię, znajduje się moc ewangelizująca, nie można jej negować ani odrzucać. Należy pamiętać, że jest ona owocem działania Ducha Świętego. Kościół winien robić wszystko, aby do niej zachęcać i ją umacniać przez pogłębianie procesu inkulturacji. Jest to rzeczywistość nigdy nieukończona, bo Duch Święty działa swoimi drogami. W procesie nowej ewangelizacji i inkulturacji przejawy pobożności ludowej mogą wiele nauczyć tych, którzy potrafią je odczytywać. Stają się wtedy miejscem, w którym można znaleźć Boga. Franciszek. 2013. *Adhortacja apostołska Ewangelii gaudium o głoszeniu Ewangelii w dzisiejszym świecie*. Kraków: Wydawnictwo „M”, 122–125.

²⁰ Augusto Bergamini. 2002. *L'anno liturgico. Cristo festa della Chiesa. Storia, celebrazione, teologia, spiritualità, pastorale*. Milano: San Paolo, 330–332.

²¹ Urban IV. Bulla *Transiturus de hoc Mundo*, (nr.) 250–251. W *Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła 2007*. Red. I. Bokwa, 149–150. Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha.

²² W niniejszym artykule ze względów metodologicznych i objętościowych zostaną przedstawione w sposób ogólny i streszczający bogactwo treści euchologii uroczystości i jej czytań biblijnych.

Boga, który tak „umiłował świat, że Syna swego Jednorodzonego dał, aby każdy, kto w Niego wierzy, nie zginął, ale miał życie wieczne. Albowiem Bóg nie posłał swego Syna na świat po to, aby świat potępił, ale po to, by świat został przez Niego zbawiony” (J 3,16-17). Każda Eucharystia tę miłość wyraża i w sobie zawiera. Kościół otrzymał Eucharystię od Chrystusa jako największy dar, ponieważ jest to dar z samego siebie, dar z Jego własnej osoby w jej świętym człowieczeństwie²³.

Eucharystia objawia nam miłość, która posunęła się aż do końca – miłość, która nie zna miary. Miłość zawarta w Eucharystii ma wymiar powszechny. W czasie Ostatniej Wieczerzy Jezus bardzo mocno podkreślił, że to, co czyni, ma wartość ofiarniczą. Dając uczniom chleb i wino, powiedział wyraźnie, że daje im swoje Ciało, które za nich będzie wydane, i swoją Krew, która za nich będzie wylana. W ten sposób na zawsze i dla wszystkich uczynił obecną w znakach sakramentalnych swoją ofiarę, którą rzeczywiście wypełnił na drzewie krzyża. Teksty liturgiczne uroczystości Bożego Ciała w centrum celebracji stawiają Osobę i zbawczy czyn Jezusa Chrystusa, jedynego, prawdziwego i wiecznego Kapłana, który w czasie Ostatniej Wieczerzy ustanowił Eucharystię jako pamiątkę swojej śmierci i zmartwychwstania. Chrześcijańska wiara jest ściśle związana z Osobą i zbawczym dziełem Jezusa Chrystusa. Św. Paweł Apostoł pisze, że imię Jezusa jest imieniem, przed którym zgina się „każde kolano istot niebieskich i ziemskich, i podziemnych” (Flp 2,9)²⁴.

Uroczystość Bożego Ciała prowadzi do jednej z największych tajemnic chrześcijańskiej wiary. Jest to tajemnica obecności Chrystusa pod postaciami chleba i wina w Eucharystii. Żaden ludzki umysł nie jest w stanie pojąć tajemnicy przemiany chleba w Ciało Chrystusa i wina w Jego Krew, która dokonuje się podczas każdej Eucharystii. Stąd z pokorą trzeba wyśpiewać razem ze św. Tomaszem z Akwinu, adorując Najświętszy Sakrament: „Przed tak wielkim Sakramentem upadajmy wszyscy wraz. Niech przed Nowym Testamentem starych praw ustąpi czas. Co dla zmysłów niepojęte, niech dopełni wiara w nas”²⁵.

W odnowionej liturgii uroczystość Bożego Ciała posiada trzy zestawy czytań biblijnych: na rok A (Pwt 8,2-3.14b-16a; 1 Kor 10,16-17; J 6,51-58), rok B (Wj 24,3-8; Hbr 9,11-15; Mk 14,12-16.22-26) i rok C (Rdz 14,18-20; 1 Kor 11,23-

²³ Por. Jan Paweł II. 2003. Encyklika *Ecclesia de Eucharistia*. Poznań: Pallottinum, 11.

²⁴ Szczegółowa analiza tekstów liturgicznych i biblijnych formularza mszalnego na uroczystość Bożego Ciała zob.: Adam Durak. 1999. *Uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa. Analiza hermeneutyczna tekstów celebracji*. Kraków: Wydawnictwo Poligrafia Salezjańska, 49–112.

²⁵ Jan Siedlecki. 1990. *Śpiewnik kościelny*. Red. Karol Mrowiec. Kraków: Instytut Wydawniczy Księży Misjonarzy „Nasza Przyszłość”, 288–291.

26; Łk 9,11b-17)²⁶. Natomiast teksty liturgiczne formularza mszalnego na prośbę papieża Urbana IV zostały napisane przez św. Tomasza z Akwinu²⁷. Teksty te charakteryzują się głęboką finezją i bogactwem teologicznym. Jeden z ojców ruchu liturgicznego, Pius Parsch, porównując te modlitwy z modlitwami mszalnymi innych święt, pisał:

Podczas gdy te ostatnie można porównać ze wspaniałym naturalnym parkiem, to dzisiejsza modlitwa Kościoła [ta z Bożego Ciała – D. K.] jest jakby wypielęgowanym ozdobnym ogrodem. Starożytne święta tchną potężnym duchem czasów męczeństwa, ale nie są na ogół tak misternie opracowane. Późniejsze uroczystości wyróżniają się systematyczną budową i różnorodnością form artystycznych. Boże Ciało jest świętem późniejszej daty i stoi wśród nich na pierwszym miejscu. Jest doskonałym dziełem sztuki²⁸.

Teksty modlitw mszalnych znalazły się w Mszału trydenckim i potem dosłownie zostały przeniesione do Mszału rzymskiego Pawła VI z 1970 r. Nowością Mszału posoborowego jest wprowadzenie dwóch nowych prefacji „O Najświętszej Eucharystii”²⁹.

Trzeba podkreślić, że duży wpływ na rozpowszechnienie się i kształt uroczystości Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa miała pobożność ludowa. A z drugiej strony ustanowienie tej uroczystości stało się przyczyną i motywem powstawania nowych form pobożności eucharystycznej w Kościele. Na przestrzeni wielu wieków świętowanie uroczystości Bożego Ciała było głównym elementem kultu pobożności ludowej dla Eucharystii. Należy pamiętać, że Eucharystia sama w sobie począwszy od wieków średnich stawała się dla ludu coraz mniej zrozumiała z powodu nieznamośności języka łacińskiego, cichego odmawiania modlitw mszalnych. Stąd wierni szukali „zastępczych” form czci oddawania Eucharystii. Znaleźli je

²⁶ *Lekcjonarz mszalny. Okres zwykły od I tygodnia zwykłego do 11 tygodnia zwykłego*. 1991. T. 3. Poznań – Warszawa: Pallottinum, 385–393.

²⁷ Badania współczesnych liturgistów poddają w wątpliwość stwierdzenie, że św. Tomasz jest autorem tekstów mszalnych na uroczystość Bożego Ciała. Według Pierre Marie Gy pierwotne teksty powstały w Liegè i są autorstwa Jana z Cornillon. Następnie zostały one poprawione przez szkołę Tomasza z Akwinu. Jedynie sekwencja *Lauda Sion* jest autostwa św. Tomasza. Zob. Pierre Marie Gy. 1980. „L’Office du Corpus Christi et S. Thomas d’Acquin. Etat d’une recherche”. *Révue de sciences philosophiques et théologiques* (64): 491–507.

²⁸ Pius Parsch. 1956. *Rok liturgiczny. Okres po Zesłaniu Ducha Świętego*. T. 3. Tłum. Zofia Dąbrowska. Poznań: Pallottinum, 17.

²⁹ *Mszał Rzymski dla diecezji polskich*. 1986. Poznań: Pallottinum, 63*–64* (dalej: MRP).

w procesjach eucharystycznych organizowanych w uroczystość Bożego Ciała. *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii* przypomina:

W wiekach XVI i XVII wiara, ożywiona potrzebą reagowania na negację ruchu protestanckiego, i kultura, tzn. sztuka, literatura i folklor, zjednoczyły się, by ożywić i nadać znaczenie różnym formom pobożności ludowej, skierowanym na tajemnicę Eucharystii³⁰.

3. Procesja w uroczystość Bożego Ciała

Papież Urban IV, ustanawiając w 1264 r. uroczystość Bożego Ciała, nie wspominał o procesji eucharystycznej. Najprawdopodobniej procesja ta stała się inicjatywą oddolną, a więc nie pochodzącą z nakazu papieskiego. *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii* podkreśla, że to pobożność ludowa ułatwiła proces ustanowienia święta Bożego Ciała i związanych z nim form pobożnościowych³¹. Pierwsze wzmianki o procesjach eucharystycznych pochodzą z Kolonii i innych diecezji niemieckich z drugiej połowy XIV w. Nie były to jednak procesje celebrowane jedynie w święto Bożego Ciała. Powstały one w ramach różnych form średniowiecznej pobożności i adoracji Najświętszego Sakramentu. Dokument biskupa Brandenburga z 1372 r. zezwalał nosić Eucharystię w następujące święta: Zmartwychwstanie Pańskie, Zesłanie Ducha Świętego, Wszystkich Świętych, Boże Narodzenie, święto Dedykacji Kościoła i w Boże Ciało. Poza tym procesje eucharystyczne dodawały splendoru wielkim uroczystościom o charakterze świeckim, np. koronacji króla czy obchodu dnia zwycięstwa nad wrogiem. Znany był także zwyczaj zabierania Eucharystii w drogę, aby uchronić się przed niebezpieczeństwem. Także papieże, udając się w podróż, zabierali ze sobą Eucharystię, którą umieszczano na specjalnie przygotowanym „tronie”, umocowanym na białym koniu³².

Procesja Bożego Ciała kształtowała się również pod wpływem pobożności związanej z procesjonalnym i uroczystym noszeniem Wiatyku do chorych. Także procesje organizowane w różne święta i uroczystości, w czasie których noszono relikwie świętych, krzyż lub Ewangeliarz jako znaki Chrystusa, mogły podsunąć

³⁰ DPLiL, 160.

³¹ Por. *tamże*.

³² Por. Mario Righetti. 1956. *Manuale di storia liturgica*. T. 3. Milano: Editrice Ancora, 546.

pomysł o procesjonalnym niesieniu Eucharystii, czyli rzeczywistego Jezusa ukrytego pod postaciami eucharystycznymi³³.

Procesja Bożego Ciała na samym początku miała charakter uwielbienia. W Niemczech połączono ją z procesją błagalną o pogodę, urodzaje i zabezpieczenie przed nieszczęściami. W Polsce procesja ta przyjęła się powszechnie w XV w., choć była znana już w XIV w. w Płocku, Wrocławiu i Krakowie. Bardzo chętnie w tych procesjach uczestniczyli królowie wraz ze swoimi dworami oraz mieszkańcy wielkich miast, którzy wykorzystywali okazję, by pochwalić się swoim bogactwem³⁴.

Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii stwierdza, że procesja w uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa stanowi „formę wzorcową” procesji eucharystycznych. Procesja ta przedłuża celebrację Eucharystii, w czasie której dokonuje się konsekracja Hostii, która potem będzie wyniesiona poza kościół w uroczystej procesji, aby wierni złożyli publiczne świadectwo swojej wiary i pobożności wobec Najświętszego Sakramentu. Dokument stwierdza:

Wierni rozumieją i kochają procesje Bożego Ciała. Czują się wtedy „ludem Boga” pielgrzymującym wraz ze swoim Panem i wyznającym wiarę w Tego, który rzeczywiście stał się „Bogiem-z-nami”³⁵.

Uroczystość Bożego Ciała stanowi wzorcowy przykład połączenia liturgii z formami pobożności ludowej. Bardzo dobrze to stwierdzenie ilustruje posoborowa księga liturgiczna zatytułowana: *Komunia Święta i kult tajemnicy eucharystycznej poza Mszą Świętą dostosowane do zwyczajów diecezji polskich* z 1985 r. Księga zawiera obrzędy ściśle liturgiczne związane z procesją oraz mówi o formach pobożności ludowej. Wprowadzenie ogólne do procesji eucharystycznych podkreśla, że w procesjach, w czasie których celebrans niesie Najświętszą Eucharystię poza kościół wśród uroczystych obrzędów i śpiewów, lud chrześcijański składa publiczne świadectwo swej wiary i pobożności wobec Najświętszego Sakramentu³⁶. Pośród wszystkich procesji eucharystycznych szczególne znaczenie ma coroczna procesja w uroczystość Bożego Ciała.

³³ Por. Durak. 1999. *Uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa*, 117.

³⁴ Bogusław Nadolski. 1991. *Liturgia. Liturgia i czas*. T. 2. Poznań: Pallottinum, 119.

³⁵ DPLiL, 162.

³⁶ Por. *Komunia Święta i kult tajemnicy eucharystycznej poza Mszą Świętą, dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*. 1985. Katowice: Księgarnia św. Jacka, (nr) 77 (dalej: KKTE).

Cytowana wyżej księga liturgiczna procesję Bożego Ciała ściśle wiąże z Eucharystią i dlatego powinna być celebrowana zaraz po jej zakończeniu, a precyzyjnie mówiąc, po modlitwie po Komunii. W tę uroczystość procesja stanowi naturalne przedłużenie Eucharystii. Najświętszy Sakrament niesiony jest w sposób bardzo uroczysty przez ulice miast i wiosek. Porządek procesji jest następujący: osoba niosąca krzyż, osoby niosące sztandary, feretrony, chorągwie, przedstawiciele różnych ruchów i wspólnot religijnych (mogą nieść swoje znaki rozpoznawcze lub przywdziewać swoje stroje), dzieci sypiące kwiaty, siostry zakonne, ministranci i lektorzy, prezbiterzy, ministranci z kadzidłem i ze świecami, kapłan niosący monstrancję z Najświętszym Sakramentem (osoby niosące baldachim kroczą wraz z kapłanem), osoby prowadzące śpiewy i modlitwy, orkiestra oraz pozostali wierni³⁷.

Zachowano stacyjny charakter procesji w uroczystość Bożego Ciała, gdyż tworzą ją cztery stacje posiadające swoje nazwy własne: I – Eucharystia jest Ofiarą, II – Eucharystia jest pokarmem duszy, III – Eucharystia jest zadatkami życia wiecznego, IV – Eucharystia jest sakramentem jedności Kościoła³⁸. Podczas drogi buduje się cztery ołtarze, przy których procesja zatrzymuje się, aby oddać cześć Chrystusowi obecnemu w znaku chleba eucharystycznego. Przy poszczególnych stacjach odczytuje się także fragmenty Ewangelii odnoszące się do Eucharystii (Mt 26,17-19.26-29; Mk 8,1-9; Łk 24,13-16.28-35; J 17,20-26). Wszystkie podkreślają obecność Chrystusa w Eucharystii, która jest znakiem Nowego Przymierza. Podobnie aklamacje śpiewane przed Ewangelią podejmują temat Eucharystii jako pokarmu i znaku nowego przymierza. Eucharystia przedstawiona jest jako pokarm, który może nasycić głód każdego człowieka. Tym prawdziwym pokarmem są Ciało i Krew Chrystusa. Spożywanie tego pokarmu pozwala człowiekowi trwać w Jezusie Chrystusie i zapewnia życie wieczne³⁹. Modlitwie adoracji oraz proklamacji i słuchaniu słowa Bożego towarzyszą modlitwy błagalne oraz śpiew suplikacji: *Święty Boże*. W ten sposób lud Boży uznaje Chrystusa jako jedynego Pana i Zbawiciela, tego, który może zaradzić wszystkim ludzkim problemom. W Eucharystii nieustannie uobecnianie jest misterium paschalne Chrystusa, które daje odkupienie i zbawienie. Dlatego wyśpiewując na zakończenie procesji hymn *Ciebie, Boga, wysławiamy*, wierni wyrażają swoje uwielbienie i dziękczynienie,

³⁷ Por. Rudolf Pierskała. 2008. *Pozamszalny kult Chrystusa w Eucharystii w posoborowej reformie liturgicznej*. Opole: Wydawnictwo Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 299.

³⁸ *Tamże*, 99–106, 107–112, 113–118, 119–123.

³⁹ Por. *tamże*, 100, 107, 113, 119.

że zechciał z nimi pozostać i towarzyszyć ich ziemskiemu pielgrzymowaniu jako Chleb, czyli najbardziej potrzebny do życia pokarm⁴⁰.

Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii, mówiąc o formach pobożności ludowej, które towarzyszą procesji Bożego Ciała, cytuje niemal dokładnie uwagi znajdujące się we wprowadzeniu ogólnym do procesji. Zwraca się uwagę, że procesje eucharystyczne powinny się odbywać według przepisów regulujących ich przebieg, a szczególnie tych, które stoją na straży godności i poszanowania należnego Najświętszemu Sakramentowi⁴¹. Oba źródła mówią także o takich samych formach pobożności ludowej. Wymienia się: przystrajanie ulic i okien, składanie kwiatów, ołtarze, na których umieszcza się Najświętszy Sakrament, śpiewy i modlitwy. Odnośnie do śpiewów i modlitw towarzyszących procesji, zachęca się, aby dobierać je w taki sposób, aby wszyscy mogli przez nie okazywać wiarę w Chrystusa i ku Niemu kierować całą uwagę⁴². Przyjęcie powyższych zasad pozwoli unikać wszystkiego, co może mieć posmak powierzchowności czy zabobonu.

Procesja w uroczystość Bożego Ciała należy, w ujęciu *Dyrektorium*, do tzw. „procesji wotywnych”. Dokument stwierdza, że w Boże Ciało niesiony jest Najświętszy Sakrament po drogach i ulicach miasta, aby wzbudzał u wiernych wdzięczną miłość. Obecność Chrystusa w Najświętszym Sakramencie domaga się od ludu Bożego wiary i adoracji. Poprzez tę procesję Chrystus wchodzi w codzienność swoich wiernych, aby im błogosławić i darzyć łaską⁴³.

Określenie „procesja wotywna” nawiązuje do tzw. „mszy wotywnych”, które na dużą skalę zaczęły powstawać w okresie średniowiecza. Były to msze sprawowane w określonych okolicznościach i wynikały z różnych potrzeb wiernych. Takie msze sprawowano np. dla uczczenia relikwii, wypełnienia złożonego ślubu, w sytuacji choroby, podróży, w intencji spraw publicznych, z powodu kataklizmów, głodu, powodzi, zarazy, suszy, trzęsienia ziemi. Istniały też intencje o charakterze duchowym, np. dziękczynienie za otrzymane łaski, prośba o przebaczenie grzechów. Sprawowanie Eucharystii w takich sytuacjach pokazuje, że rozumiano ją jako najpewniejsze źródło wszelkich łask dla duszy i ciała oraz skuteczne lekarstwo na wszelkie ludzkie potrzeby. Wierni prosili o mszę, aby dzięki niej otrzymać łaskę i wysłuchanie prośby kierowanej do Boga. Należy

⁴⁰ *Tamże*, 89–127; por. Durak. 1999. *Uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa*, 127–150; Dariusz Kwiatkowski. 2018. „Chrystologiczny wymiar tekstów liturgicznych uroczystości Najświętszego Ciała i Krwi Pańskiej”. *Studia Gdańskie* 43: 143–158.

⁴¹ W tym miejscu DPiL, 162, odwołuje się do KKTE 77–84.

⁴² DPLiL, 162, cytuje KKTE, 77–80.

⁴³ Por. DPLiL, 245.

podkreślić, że praktyka mszy wotywnych świadczyła o dużej wierze w skuteczność Eucharystii i wynikała ze ścisłego powiązania całego ludzkiego życia z Bogiem, z przekonania, że Bóg jest blisko ludzkich spraw i dlatego zawsze należało Go prosić o zbawczą pomoc⁴⁴.

Takie rozumienie mszy wotywnych uzasadnia, dlaczego procesję w Boże Ciału *Dyrektorium* nazywa wotywną. Procesje te należy widzieć jako element składowy długiego obrzędu eucharystycznego. W kontekście uroczystego błogosławieństwa Najświętszym Sakramentem na zakończenie procesji w dokumencie czytamy:

Ważne jest, by wierni wiedzieli, że błogosławieństwo Najświętszym Sakramentem nie jest formą pobożności samą w sobie, lecz momentem zakończenia wystarczająco długiego obrzędu eucharystycznego⁴⁵.

Na ten długi obrzęd eucharystyczny składa się celebrowanie Mszy św. oraz procesja, w której obecne są również elementy pobożności ludowej. Teksty eucharystyczne i biblijne Eucharystii oraz procesji eucharystycznej wyrażają wiarę ludu w realną obecność Chrystusa w Najświętszym Sakramencie, mają charakter wielbiący i błagalny. Wierni proszą Boga w Eucharystii, aby nieustannie doznawali owoców odkupienia i by w wieczności radowali się pełnym udziałem w życiu Boga⁴⁶. Podczas procesji przechodzący Chrystus błogosławi swój lud, który oddaje Mu cześć pieśniami, modlitwami, dekoracjami, sypaniem kwiatów. W modlitwach błagalnych zaś proszą, aby stale doznawali wzrostu łaski, aby przyjmując w Komunii Chrystusa, byli z Nim zjednoczeni i by przynosili owoc trwający na wieki, i w końcu, by zasłużyli na przyjęcie w chwili śmierci Wiatyku⁴⁷. Szczególne błagania zanoszą w śpiewie suplikacji *Święty Boże*.

Zakończenie

Celem artykułu było ukazanie teologicznych i pastoralnych treści najpopularniejszej w Polsce procesji wotywniej – celebrowanej w uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa. Przedstawione treści pokazują, że w procesji nie może być

---

⁴⁴ Por. Czesław Krakowiak. 2001. „Msze wotywnie i w różnych potrzebach według *Mszału dla Diecezji Polskich*”. *Liturgia Sacra* 18 (2): 217–218.

⁴⁵ DPLiL, 163.

⁴⁶ Zob. MRP, 278.

⁴⁷ Zob. KKTE, 104, 111, 117.

mowy o przypadku i niekontrolowanej spontaniczności. Wspólne kroczenie w procesji poprzedzone jest przygotowaniem. Najpierw w określonym miejscu gromadzi się wspólnota i tworzy się zgromadzenie liturgiczne, by celebrować Eucharystię. Następnie w określonym porządku i według ściśle określonego planu odbywa się procesja, która udaje się do wcześniej wyznaczonego celu, którym jest ostatni ołtarz, gdzie udziela się końcowego błogosławieństwa Najświętszym Sakramentem. Trasa procesji przebiega przez miejsca związane z codziennym życiem człowieka, czyli przez place i ulice miasta czy wioski. Taki przebieg procesji ma znaczenie teologiczne, ponieważ przypomina człowiekowi, że tu na ziemi jest tylko pielgrzymem, że jego życie ma określony początek i koniec. Idąc powoli w procesji, jej uczestnicy modlą się, czyli wielbią, dziękują, przepraszają i proszą. Różne rodzaje modlitwy wyraźnie odnoszą się do różnych sytuacji w życiu człowieka, gdzie jest miejsce na radość i łzy, na sukcesy i porażki.

Procesja w uroczystość Bożego Ciała stanowi „wzorcową formę” procesji eucharystycznej. Jest także przykładem właściwego połączenia liturgii z różnymi i bogatymi formami pobożności ludowej. Zawiera w sobie wszystkie teologiczne aspekty, które powinny być respektowane w praktykach pobożności ludowej. Mimo iż teksty liturgiczne i elementy pobożnościowe dotyczące procesji Bożego Ciała są określone w księdze liturgicznej i dokumencie Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, trzeba czuwać, by uniknąć jakichkolwiek nadużyć, które zamazywałyby chrystologiczny i eklezjalny wymiar procesji. Wciąż jest potrzebna odpowiednia katecheza przygotowująca do udziału w długim obrzędzie eucharystycznym, odbywającym się w uroczystość Bożego Ciała. W ten sposób uniknie się przeakcentowania samej procesji ponad Eucharystię. Często zdarza się, że wierni uczestniczą tylko w procesji, a nawet tylko w jej fragmencie, i wtedy najważniejsze staje się dla nich zerwanie gałązek z drzew, które stanowią element dekoracji ołtarzy ustawionych na drodze procesji.

Bibliografia

Źródła liturgiczne

Lekcjonarz mszalny. Okres zwykły od 1 tygodnia zwykłego do 11 tygodnia zwykłego. 1991. T. 3. Poznań – Warszawa: Pallottinum.

Mszal rzymski dla diecezji polskich. 1986. Poznań: Pallottinum.

Komunia Święta i kult tajemnicy eucharystycznej poza Mszą Świętą, dostosowane do zwyczajów diecezji polskich. 1985. Katowice: Księgarnia św. Jacka.

Dokumenty Urzędu Nauczycielskiego Kościoła

- Franciszek. 2013. Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium* o głoszeniu Ewangelii w dzisiejszym świecie. Kraków: Wydawnictwo „M”.
- Jan Paweł II. 1980. Adhortacja apostolska *Catechesi tradendae*. Warszawa: Wydział Nauki Katolickiej Kurii Metropolitarnej Warszawskiej.
- Jan Paweł II. 2003. Encyklika *Ecclesia de Eucharistia*. Poznań: Pallottinum.
- Jan Paweł II. 1988. List apostolski *Vicesimus quintus annus*. W *Dzieła zebrane*. T. 3. Kraków: Wydawnictwo „M”, 331–343.
- Katechizm Kościoła katolickiego*. 1994. Poznań: Pallottinum.
- Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2003. *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania*. Poznań: Pallottinum.
- Paweł VI. 1986. Adhortacja apostolska *Evangelii nuntiandi*. Wrocław: Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna TUM.
- Sobór Watykański II. 2002. Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*. W *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*. Poznań: Pallottinum.
- Urban IV. Bulla *Transiturus de hoc Mundo*, (nr.) 250–251. W *Brewiarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*. 2007. Red. I. Bokwa, 149–150. Poznań: Księgarnia Świątego Wojciecha.

Literatura przedmiotu

- Augusto Bergamini. 2002. *L'anno liturgico. Cristo, festa della Chiesa. Storia, celebrazione, teologia, spiritualità, pastorale*. Milano: San Paolo.
- Durak Adam. 1999. *Uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa. Analiza hermeneutyczna tekstów celebracji*. Kraków: Wydawnictwo Poligrafia Salezjańska.
- Krakowiak Czesław. 2001. „Msze wotywnie i w różnych potrzebach według *Mszалу dla Diecezji Polskich*”. *Liturgia Sacra* 18 (2): 217–228.
- Kwiatkowski Dariusz. 2004. „Uwagi terminologiczne i ogólne zasady teologiczne pobożności ludowej w Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii”. *Colloquia Theologica Adalbertina. Practica et Canocica* 14 (5): 61–73.
- Kwiatkowski Dariusz. 2018. „Chrystologiczny wymiar tekstów liturgicznych uroczystości Najświętszego Ciała i Krwi Pańskiej”. *Studia Gdańskie* 43: 143–158.

- Marie Gy Pierre. 1980. „L’Office du Corpus Christi et S. Thomas d’Acquin. Etat d’une recherche”. *Révue de sciences philosophiques et théologiques* (64): 491–507.
- Marsili Salvatore. 1992. Liturgia e non liturgia. W *La Liturgia, momento nella storia della salvezza*. Red. Burkhard Neunheuser, Salvatore Marsili, Matias Augé, 135–156. Genova: Casa Editrice Marietti.
- Nadolski Bogusław. 1991. *Liturgika. Liturgia i czas*. T. 2. Poznań: Pallottinum.
- Nadolski Bogusław. 2003. Teologiczne zasady odnowy pobożności ludowej. W *Liturgia i pobożność ludowa*. Red. Władysław Nowak, 39–47. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.
- Parsch Pius. 1956. *Rok liturgiczny. Okres po Zesłaniu Ducha Świętego*. T. 3. Tłum. Zofia Dąbrowska. Poznań: Pallottinum.
- Pierskała Rudolf. 2008. *Pozamszalny kult Chrystusa w Eucharystii w posoborowej reformie liturgicznej*. Opole: Wydawnictwo Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Righetti Mario. 1956. *Manuale di storia liturgica*. T. 3. Milano: Editrice Ancora.
- Siedlecki Jan. 1990. *Śpiewnik kościelny*. Red. Karol Mrowiec. Kraków: Instytut Wydawniczy Księży Misjonarzy „Nasza Przyszłość”.
- Sobeczko Helmut Jan. 2003. Relacja między pobożnością ludową i liturgią. W *Liturgia i pobożność ludowa*. Red. Władysław Nowak, 48–61. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.

DARIUSZ KWIATKOWSKI, prezbiter diecezji kaliskiej, dr hab. prof. UAM pracownik Wydziału Teologicznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Kierownik Zakładu Teologii Praktycznej. Główne prace badawcze dotyczą odnowionej na Soborze Watykańskim II liturgii sakramentów i roku liturgicznego. Adres: darkwt63@amu.edu.pl